

Демографски преглед

Београд

Година X

Број 37/2010

ВАНБРАЧНА РАЂАЊА И ВАНБРАЧНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ: ИЗМЕЂУ МАРГИНАЛИЗАЦИЈЕ И МОДЕРНИЗАЦИЈЕ

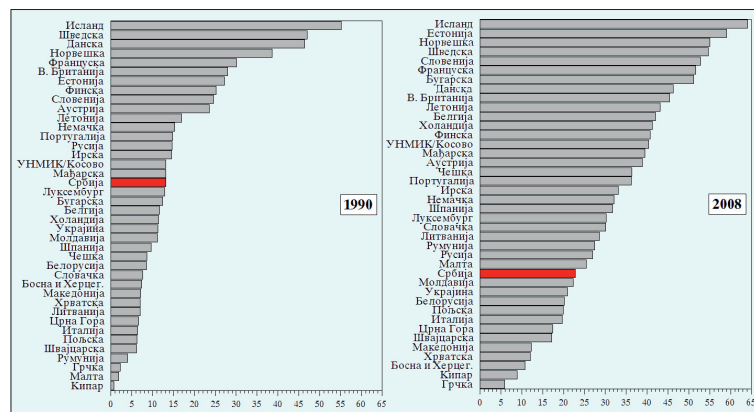
У широком спектру међусобно условљених промена у области фертилитета, сексуалног понашања, породичног и партнерског понашања и ставова, присутних у последње четири деценије у свим европским земљама, налази се и значајан пораст рађања ван брака. Историјски и културни контекст, традиција, преовлађујући морални и културни стандарди, фискална и социјална политика и други, представљају факторе који условљавају велике разлике међу европским земљама у уделима ванбрачног фертилитета и брзини његовог пораста (графикон 1).

Највеће промене у области демографског развоја, укључујући и промене у уделу ванбрачних рађања у укупном броју живорођене деце, у последњих двадесетак година у Европи

су се одвијале у тзв. земљама у транзицији. За разлику од многих других земаља Европе, у њима је повећање удела ванбрачних рађања највећим делом остварено тек после промене политичких система с почетка 1990-их.

Према подацима за 2008. годину, међу европским бившим социјалистичким земљама највећи удео ванбрачних рађања је у Естонији (59,0%), Словенији (52,8%) и Бугарској (51,1%), а најмањи у три бивше југословенске републике: Босни и Херцеговини (10,7%), Хрватској (12,0%) и Македонији (12,2%). Прве три спадају у групу европских земаља са највећим процентним учешћем ванбрачних рађања, а истовремено БиХ, Хрватска и Македонија припадају групи са убедљиво најмањим уделом рођених ван брака.

Графикон 1. Удели ванбрачних рађања у европским земљама (%), 1990. и 2008.

Место Србије се, према висини удела ванбрачних рађања, мењало са врха ка дну европске листе. Док се у 1970. години, са 11,8% налазила међу земљама са највећим уделом рођених ван брака (испред ње је било свега 5 земаља), у 1990. тј. почетком транзиционог периода, са 13,1% била је на средини европске листе.¹ Ипак, Србија се, и поред континуираног повећања, са достигнутих 22,8% у 2008. години сврстала међу земље са најмањим уделом рођених ван брака.

Истраживачи демографских процеса у току транзиције у бившим социјалистичким земљама указују на различит развојни пут промена у вредностима и понашањима у различитим социјалним групама. Промене у понашањима које претходе променама у вредносном систему објашњавају се утицајем измењених структурних услова у друштву, често присутним економским кризама, када ново понашање може да представља реакцију на неповољне животне услове, а мање последицу нових избора и личних приоритета.

Рађање деце у кохабитацији или у браку

Упоредо са међународним разликама у уделима ванбрачног фертилитета, присутне су и разлике у распрострањености ванбрачних заједница, као једном од основних фактора нивоа рађања ван брака. Раширеност норми о браку као најпогоднијем амбијенту за гајење деце у великој мери утиче на разлике у степену претварања кохабитација у брачне везе после рођења детета. Процењује се да до склапања брака (углавном између прве и треће године по рођењу детета) најређе долази у Француској и В. Британији (око 30%), а најчешће у Аустрији, Италији, али и Шведској (око 70%). Жене се радије одлучују за брак него за наставак кохабитације услед жеље за трајном и чвршћом везом са партнером, као и обезбеђивањем остваривања права деце. Истраживања су показала да су кохабитационе везе које после

рођења детета нису прерасле у брак крхкије од брака. Свако пето дете рођено у кохабитацији искуси разлаз својих родитеља пре свог петог рођендана, а тек свако десето дете рођено у браку или накнадно озваниченој ванбрачној заједници.

Посматрано из родне перспективе, међу кохабитантима постоје битне разлике у мотивацији за брак. Према једном холандском истраживању мушкарци теже одлучују да формализују своју везу. Међу паровима са децом, код мушкараца који су оклевали око уласка у брак преовладавали су разлози везани за квалитет везе, али и већа отпорност на нормативне притиске у тој животној фази.² Једно друго истраживање спроведено у Чешкој указује да се значајан пораст ванбрачних рађања не може приписати само променама вредносних оријентација и ширењу популарности неформалних брачних

¹ У раду подаци за Србију не укључују и податке за Косово и Метохију.

² Reneflot, A. (2006). "A gender perspective on preferences for marriage among cohabiting couples". *Demographic Research*, 15, 311-328.

заједница. Огромна већина неударних мајки има позитиван став према браку и сматра га идеалном формом партнерске заједнице, а неступање у брак пре рођења детета објашњава нестабилношћу везе или партнеровим непристајањем на брак. Највише отпора према склапању брака имају мушкарци са ниским образовањем.³

Рађање у браку и ван брака у Србији

Смањење броја живорођења је једна од основних карактеристика демографског развоја Србије у периоду од средине 20. века. Са рекордних 163,3 хиљаде живорођене деце у 1950. години, број живорођења је од 1985. стално испод 100 хиљада, да би крајем прве деценије 21. века он био сведен на око 70 хиљада. У Србији је у 2009. години било рођено укупно 70,3 хиљаде беба, што је за 94 хиљаде или 57% мање од броја живорођене деце у 1950-ој.

Посматрано с аспекта брачности, смањење броја живорођене деце је првенствено резултат смањења рађања у браку. Наиме, у раздобљу 1950-2009. број рођених у браку углавном континуирано опада, тако да у 2009. години износи 54,0 хиљаде, што је приближно трећина броја брачних живорођења у почетној 1950. години (150,2 хиљаде).

Табела 1. Живорођена деца рођена у браку и ван брака. Србија, 1950-2009.

	1950	1960	1970	1980	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Живорођења	163297	119299	102453	109597	90467	86236	73764	72180	70997	68102	69083	70299
у браку	150156	104703	90318	99263	78634	72286	58512	56127	55007	52907	53336	54005
ван брака	13141	14596	12135	10334	11833	13950	15252	16053	15990	15195	15747	16294
ван брака (%)	8,0	12,2	11,8	9,4	13,1	16,2	20,7	22,2	22,5	22,3	22,8	23,2

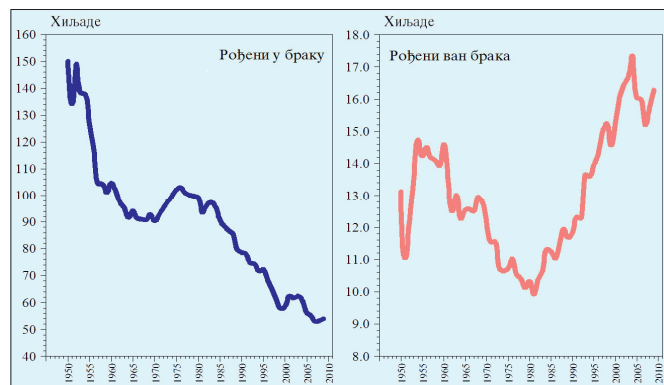
Истовремено, промене удела ванбрачних рађања у укупном броју живорођене деце су имале знатно израженији растући тренд (табела 1). Углавном дивергентна кретања броја рођених у браку и ван брака условила су брже повећање удела од броја ванбрачних рађања. У 2009. години удео ванбрачних рађања (23,2%) је био готово 3 пута већи него 1950 (8,0), а њихов број повећан је за свега једну четвртину (24,0%).

Промене у брачности – основни разлог повећања ванбрачних рођења

Кретање броја живорођених у браку односно ван брака је, поред нивоа брачног и ванбрачног фертилитета, непосредно одређен старосном и брачном структуром становништва. У Србији је у периоду од средине 20. века па све до 2009. године јасно приметан тренд опадања склопљених бракова, нарочито од почетка 1970-их година. Тако је у 2009. склопљено 36,9 хиљаде бракова, или преко два пута мање него у 1950-ој (76,7 хиљада). Лош веће је било смањење броја склопљених бракова на 1000 становника, тј. стопе нупцијалитета, која је између 1950. и 2009. више него преполовљена – опала је са 12,9% на рекордно ниских 5,0%. Резултати последњих пописа (из 1981, 1991. и 2002) указују да је, без обзира на пол, остварено нагло повећање удела целибатера и то код становништва свих петогодишњих старосних група, а посебно је значајно код становништва оптималне репродуктивне старости (20-34). За само две деценије, код лица старих 20-24, 25-29 и 30-34 године

³ Chaloupkova, J. (2007). "Diferenciace motivu svobodneho materstvi: proč neprovdane matky nevstoupily před narozením svého prvního dítěte do manželství?" *SDA Info* 2007, 1, 2, 127-140.

Графикон 2. Број живорођене деце рођене у браку и ван брака. Србија, 1950-2009.

Кретање броја ванбрачних рођања је имало два различита тока. Од средине 1950-их, па све до почетка 1980-их јасно је приметна тенденција опадања броја деце рођене ван брака (граф. 2), а нешто више од четврт века (1954-1981), број ванбрачних рођења је смањен за трећину (са 14,7 хиљада на 9,9 хиљада). Након тога присутан је сасвим другачији тренд - број ванбрачних рођења се повећавао, а годишњи број рођених ван брака је од 1981. до 2009. увећан са 9,9 на 16,3 хиљаде или за 65%.

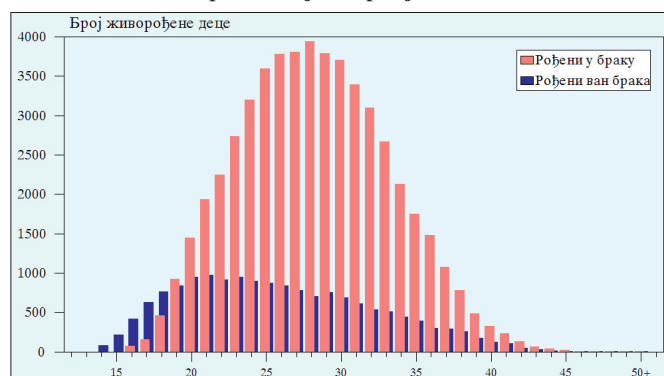
удео неожењених повећан је са 77% на 90%, са 34% на 60% и са 13% на 33%, а удео неударних са 42% на 70%, са 16% на 38% и са 8% на 18%, респективно.

Карактеристике ванбрачних рађања

Ванбрачну децу рађају млађе мајке

У 2009. години, у Србији је готово свако друго дете које је рођено ван брака (47,3%) родила мајка млађа од 25 година. Укључивањем старосне групе 25-29 година, тај удео се повећава на 71,8%. У односу на стање од пре четири или пет деценија, промене у старосној структури жена које су рађале ван брака су се врло приметно одвијале у смеру смањења удела особа млађих од 30, а посебно млађих од 25 година.

Графикон 3. Живорођена деца рођена у браку и ван брака по старости мајке. Србија, 2009.

Истосмерне промене у структури броја живорођења по старости мајке су се одвијале и код рађања у браку. Међутим, код брачних су оне биле интензивније како у погледу смањења удела младих жена (до 25 година), тако и у погледу повећања удела живорођења жена старијих од 30. Подаци из 2009. указују да је код рађања у браку највећи број живорођења остварен међу женама старим 28 година, док је код рађања ван брака међу старим 21 годину. Просечна старост мајки које су родиле у браку је за око 2 године већа него жена које су родиле ван брака. У 2009. тај однос је 28,8 према 26,3 године.

До промена је дошло и у уделима ванбрачних рађања по старосним групама жена. Оне су се, код свих старосних кохорти фертилних жена одвијале у смеру повећања удела ванбрачних рађања. Од највећег значаја је више него двоструко веће повећање процентног удела ванбрачних рађања жена оптималне репродуктивне старости, као што су групе 20-24 (са 10,4% у 1961. на 28,8% у 2009) и 25-29 година (са 8,0% на 17,3%).

Посматрано по старости, удео ванбрачних рађања је највећи код најмлађих старосних група жена (у 2009. години удео је 100% код мајки млађих од 15 година) и опадајући са повећањем старости, али само до узраста од око 30 година. Код фертилних жена које се налазе у другој половини репродуктивног периода удео ванбрачних рађања се поново повећава. Имајући у виду старосни модел фертилитета, очигледно је да се удео рођених ван брака смањује са повећавањем броја живорођене деце, односно повећава са смањењем броја рађања.

Промене које су се, у домену фертилитета женског становништва Србије, одвијале од средине 1950-их година, првенствено су се манифестовале кроз опадање нивоа фертилитета, али и кроз промене у његовом старосном моделу. Уколико се посматрају само пописне године, тада је између 1961. и 2002. године стопа укупног фертилитета континуирано опадала, и то са 2,09 на 1,57 детета по жени. Посматрано по старости, ниво фертилитета је опадао код тзв. маргиналних старосних група (до 25 година и 40-49 година), док је код жена из средишњих петогодишта (25-29, 30-34 и 35-39) углавном стагнирао.

Промене нивоа фертилитета жена које нису у браку биле су другачије. Стопа укупног ванбрачног фертилитета опадала је само у првој половини посматраног периода, и то са 0,82 детета по жени у 1961. години на свега 0,53 у 1981, да би се након дводеценијског повећања у 2002. години са 0,77 детета по жени значајно приближила вредности с почетка посматраног раздобља. Вредности специфичних стопа ванбрачног фертилитета су углавном имале истосмерне промене као и вредност укупног фертилитета – од 1961. до 1981. су опадале, да би након тога дошло до њиховог повећања.

Подаци о тзв. брачном фертилиту (углавном је стагнирао) упућују да је опадање фертилитета у Србији било првенствено условљено променом брачне структуре женског становништва, тј. великим повећањем удела целибатера, односно великим смањењем удела жена које су у браку. То посебно важи за старосне групе 20-24 и 25-29 година код којих је дошло до највећих промена у структури по брачности, а код којих су уједно и врло велике апсолутне разлике у нивоу фертилитета између жена у браку и жена ван брака.

Највише је прворођене деце

Структура живорођене деце по реду рођења у највећој мери представља одраз усвојених репродуктивних норми становништва, а код рађања ван брака она је и један од посредних показатеља социјалног статуса мајки. У Србији је, у 2009. години, више од половине деце рођене ван брака прворођенце (55,7%), готово свако четврто (24,8%) друго дете, а свако пето треће или дете вишег реда рођења. Најважније промене у периоду 1961-

2009. су смањење удела прворођене деце (са 65% у 1961. односно са 72% у 1971. на 56% у 2009) и повећање удела рађања вишег реда, посебно од 1970-их година.

Најмањи удео ванбрачних рађања је код другорођене деце (16,4%), а највећи међу децом петог или вишег реда рођења (55,6%). То указује да су код знатног броја жена ванбрачна рађања имала „ексцесни“ карактер, да се ради о рађањима жена високих репродуктивних норми, које недовољно примењују контролу рађања, које су врло ниског социјалног статуса итд.

Што ниже образовање, то више рађања ван брака

Образовање жене је једна од најбитнијих детерминанти фертилитета. Утицај школованости жена на ниво рађања је непосредан, али и посредан, преко година ступања у брак, старости при живорођењу, економске активности, примене контроле рађања итд. Тако је и код ванбрачног фертилитета.

Табела 2. Живорођена деца ван брака по школској спреми мајке. Србија, 2009.

Школска спрема мајке	Број деце	Удео (%) у укупном	Структ. (%)
Укупно	16294	23,2	100,0
Без школе	1096	85,8	6,7
Непотпуна основна школа	1912	78,0	11,7
Основна школа	4239	43,4	26,0
Средња школа	7343	18,4	45,1
Виша школа	600	11,2	3,7
Факултет или висока шк.	946	8,6	5,8

У Србији је од раних 1960-их година, па у наредних скоро пуних пет деценија (до 2009), највећи удео ванбрачних рађања регистрован код женског становништва без школске спреме (таб. 2). У истом периоду је код свих образовних група забележено повећање удела ванбрачних рађања, а апсолутно највеће код жена без школе (са 15,5% у 1961. на 85,8% у 2009). Код осталих образовних група жена повећање је значајно мање и све је мање што је виши образовни ниво. У 2009. години је код жена без школе удео рођених ван брака износио 86%, код жена са основном школом он је био двоструко нижи (43%), док је код жена са средњом школом смањење удела још израженије (18%), да би у групи жена са завршеним факултетом удео ванбрачних рађања поново био преполовљен – износио је 9%.

Побољшање образовног нивоа становништва Србије одразило се и на промену учешћа појединих образовних група жена у укупном броју ванбрачних рођења. Све до почетка 2000-их година, апсолутну већину деце рођене ван брака су родиле жене само са или без основног образовања. Међутим, док су 1961. године жене тог образовног нивоа родиле преко 90% укупног броја деце која су рођена ван брака, временом се тај удео смањује, да би у 2009. био сведен на 42,5%. Истовремено, стално су повећавани удели жена са средњим, вишим или високим образовањем у укупном броју ванбрачних рађања. У 2009. години они су достигли 45,1% (средња школа) односно 9,5% (виша школа или факултет). Имајући у виду досадашње промене у структури ванбрачних рађања према школској спреми мајке у Србији, али и у другим европским земљама, посебно у скандинавским и неким западноевропским, треба с великом вероватноћом очекивати наставак досадашњих тенденција.

Најбројније су незапослене мајке

Да се ванбрачна рађања пре свега тичу нижих социјалних слојева упућују и подаци према економској активности и занимању мајке. Тако су у Србији у 2009. години међу женама које су родиле ванбрачну децу најбројније биле незапослене жене (38,2%), као и жене које су имале статус издржаваног лица (32,8%). Активних које обављају занимање је било свега 27,6%.

У истој години је највећа заступљеност ванбрачних рађања била код издржаваних (40,5%). Много мања је код економски активних жена, а у оквиру њих више него двоструко мања код запослених, него код незапослених (13,0% према 29,3%). Међу запосленим женама највећи удео регистрован је код оних које обављају најједноставније (физичке) послове (27,5%), а најмањи међу стручњакињама (7,8%).

Девет од десет Ромкиња рађа ван брака

У Србији је с етничког аспекта присутна наглашена диференцираност висине удела ванбрачних у укупном броју живорођења, као и у динамици промена, али не и у њиховом смеру. Од 1971. па све до 2009. године, удео ванбрачних рађања је био убедљиво највећи код жена ромске националне припадности, и то стално преко половине укупног броја њихових живорођења (1971 - 53,5%, 2001 - 74,0%, а 2009 - 87,3%). Међу женама српске националности стално је био испод републичког просека, а у 2009. износи 19,4%. Са потпросечним уделима ванбрачних рађања стално се издвајају Русинке (15% у 2009) и Словакиње (10%).

Код већине осталих националности удео ванбрачних рађања био је око републичког просека. У 2009. години удели су код Албанки и Хрватица по 21%, код Мађарица 24%, а код Муслиманки и Бошњакиња 27% (посматране заједно). С приметно већим уделом ванбрачних рађања се одликују и жене влашке (43% у 2009) и румунске (51%) националне припадности, стално знатно већим, а некад и по неколико пута већим од просека.

Ванбрачна рађања су заступљенија на селу

Имајући у виду основне карактеристике жена које су рађале ван брака, не изненађују подаци из 2000-их година да је удео ванбрачних рађања био стално мањи у градским него у осталим насељима. У 2009. години у градским насељима рађања ван брака представљала су 21,4% а у осталим насељима 26,7% укупног броја живорођења. Уједно, подаци за период од раних 1970-их указују да су удели ванбрачних рађања у највећим градским центрима (Београд, Нови Сад, Ниш) били стално мањи од просека за Србију.

О ванбрачним заједницама и рађању ван брака у Србији

Постоји мало поузданих података о распрострањености ванбрачних заједница у Србији. Из једне од ретких анкета на репрезентативном узорку види се да је удео кохабитација у Србији минималан,⁴ па се може претпоставити да у основи пораста рађања ван брака не стоји значајније ширење кохабитација. О размерама ванбрачних рађања у стабилним заједницама, кохабитацијама, односно нестабилним везама, а донекле и о ставовима шире заједнице према рађању ван брака може да се закључује само

⁴ Бобић, М. (2006). „Блокирана трансформација брачности у Србији – кашњење или изостанак друге демографске транзиције“. *Друштво у превирању: социолошке студије неких аспеката друштвене трансформације у Србији*, Филозофски факултет, ИСИ.

посредно, на основу удела признатих очинстава и позакоњења ванбрачне деце. Према подацима о признатим очинствима које је званична статистика евидентирала за период 1960-2004, уз ограду у вези њихове поузданости, може да се претпостави да није присутна тенденција повећања удела деце рођене ван брака из стабилних кохабитационих заједница. Почетком 1960-их више од половине очева деце рођене ван брака признало је очинство, 1990-их мање од трећине, а 2004. године око 40%. Са великом извесношћу се може претпоставити да су деца коју очеви после рођења нису признали рођена у нестабилним везама и да се о њима искључиво старају мајке. Све је ређе присутно и склапање брака родитеља након рођења детета. У 1960. години родитељи сваког петог детета које је рођено ван брака накнадно су склопили брак, средином 1980-их сваког десетог, да би у 2004-ој тек свако тридесет треће дете рођено ван брака постало брачно.

Утврђивање очинства је неопходно да би начело о изједначењу детета рођеног ван брака и у браку могло да се оствари, да би се успоставили правни односи између детета и оца. Брачни и ванбрачни родитељи имају иста родитељска права. Ако живе заједно, ова права врше заједнички и споразумно, без обзира да ли су закључили брак. Ипак, кад брак није закључен, отац своје родитељско право стиче тек после утврђењеног очинства. За разлику од брачног очинства, које се утврђује на основу правне претпоставке да је муж мајке отац детета, ванбрачно се утврђује признањем или у судском поступку. Као и у већини правних система, и у Србији не важи аутоматска претпоставка о очинству партнера који живи са мајком у ванбрачној заједници. Родитељи могу да заједнички врше своја родитељска права и онда када не живе заједно, па и у случају престанка ванбрачне заједнице, ако су склопили писмени споразум.

Закључак

На основу анализираних карактеристика ванбрачног фертилитета може се у општим цртама описати профил мајке која је у 2000-им годинама родила дете ван брака у Србији. То је млађа жена (21 год.), са средњом школском спремом, без запослења (незапослена или домаћица), становница града и српске националне припадности.

По појединачним обележјима мајки, опис је донекле другачији. Посматрано по старости, највећа вероватноћа рађања ван брака је код мајки адолесцентног узраста, а посматрано по школској спреми, у групи жена без школске спреме. Према активности, највише је ванбрачних рађања међу издржаваним женама и неквалификованим радницама, по типу насеља међу становницама села, а према националној припадности код Ромкиња. Вероватноћа да отац није признао дете и да се о детету стара сама мајка је већа него да живи у заједници са оцем детета и да се о њему заједнички старају.

Конечно, може се закључити да ванбрачна рађања у Србији не представљају феномен везан за усвајање нових вредности и норми, већ да је пре свега реч о наставку већ присутних тенденција у средини у којој су још увек раширене традиционалне моралне норме. То указује на потребу прилагођавања првенствено социјалне политике, али и здравствене, образовне, као и фискалне политике потребама породица ванбрачних мајки и њихове деце, у правцу побољшања услова за раст и развој деце рођене ван брака. Такође је важно спроводити акције намењене планирању породице и очувању репродуктивног здравља.

Мр Горан Пенев и мр Биљана Станковић